

הרב חיים דרוקמן

אבות לבנים

שיעורים במסכת אבות

פרק ד

אור עציון ספרי איכות תורניים
המכון התורני ע"ש ר' יצחק וחנה סטרולוביץ'

תוכן העניינים

11 לוח ראשי תיבות וקיצורים

משניות מסכת אבות

13 פרק ד

שיעורים על פרק ד

21 בן זומא	משנה א (א)
29 חוכמה וגבורה, עושר וכבוד	משנה א (ב)
40 מלחמת היצר	משנה א (ג)
48 עבירה גוררת עבירה	משנה ב-ג (א)
58 אין לזלזל בדבר!	משנה ב-ג (ב)
67 הווי שפל-רוח	משנה ד (א)
76 משמעות חילול השם וחומרותו	משנה ד (ב)
 הלומד על מנת ללמד	משנה ה (א)
87 והלומד על מנת לעשות	
93 תורה שלא לשמה	משנה ה (ב)
104 המכבד את התורה	משנה ו
114 החושך עצמו מן הדין	משנה ז
122 "אל תהי דן יחידי"	משנה ח
127 קיום התורה מעוני ומעושר	משנה ט
135 דמותו של רבי מאיר	משנה י (א)
146 עיסוק בתורה ושפלות-רוח	משנה י (ב)
154 ביטול תורה ועמל תורה	משנה י (ג)
162 תשובה ומעשים טובים	משנה יא (א)
169 כנסייה לשם שמיים	משנה יא (ב)
178 כבוד לתלמיד, לחבר ולרב	משנה יב
188 שגגת תלמוד עולה זדון	משנה יג (א)

196	שלושה כתרים וכתר שם טוב	משנה יג (ב)
203	רבי נהוראי ומקום תורה	משנה יד (א)
210	"הוי גולה למקום תורה"	משנה יד (ב)
217	שלוות הרשעים וייסורי הצדיקים	משנה טו (א)
222	שלום לכל אדם וראש לשועלים	משנה טו (ב)
227	עולם הזה ועולם הבא	משניות טז-יז
238	"דָּבַר בְּעֵתוֹ מֵה טוֹב"	משנה יח
248	"בְּנֶפֶל אוֹיְבֶךָ אֵל תִּשְׁמַח"	משנה יט
259	ילד וזקן בלימוד תורה	משנה כ (א)
268	לימוד מילד ולימוד מזקן	משנה כ (ב)
274	הקנאה, התאוה והכבוד	משנה כא (א)
282	"מוציאים את האדם מן העולם"	משנה כא (ב)
292	"הילודים למות והמתים להחיות"	משנה כב (א)
300	"הכל לפי החשבון"	משנה כב (ב)

משנה א (א)

בן זומא

בן זומא אומר:

איזהו חכם? – הלומד מכל אדם, שנאמר (תהילים קיט, צט): "מכל מלמדי השכלתי".

איזהו גבור? – הכובש את יצרו, שנאמר (משלי טז, לב): "טוב ארך אפים מגבור ומשל ברוחו מלכד עיר".

איזהו עשיר? – השמח בחלקו, שנאמר (תהילים קכח, ב): "יגיע כפיך כי תאכל – אשריך וטוב לך": "אשריך" – בעולם הזה, "וטוב לך" – לעולם הבא.

איזהו מכבד? – המכבד את הבריות, שנאמר (ש"א ב, ל): "כי מכבדי אכבד, ובזי יקלו".

א. למה לא נזכר שמו?

שמו של חכם משנתנו הוא שמעון בן זומא. כבר ממבט ראשון מעורר שמו תמיהה: מדוע לא מוזכר בן זומא בשמו הפרטי – שמעון? מדוע הוא נזכר רק בתור בנו של זומא? אכן, גם חכם המשנה הבאה מוזכר רק בשם אביו: בן עזאי, אך אלו מקרים יוצאי דופן, ובדרך כלל החכמים מוזכרים בשמותיהם הפרטיים!

בפירוש רש"י למשנה מוסבר שהסיבה ששני החכמים לא הוזכרו בשמותיהם היא משום שלא זכו להאריך ימים. משום כך הם גם לא זכו לכינוי "רבי", על אף שהיו חכמים גדולים, הם פשוט נפטרו בגיל צעיר עוד לפני שזכו להיסמך לרבנות.

שם של שני החכמים הללו היה שמעון: שמעון בן זומא ושמעון בן עזאי. ה"מחזור ויטרי" (סימן תכז, על משנתנו) מציין עוד שני חכמים

ששם הפרטי היה שמעון, אך במקורות הם לא נזכרו בדרך כלל בשם: שמעון התימני, המכונה רק: "התימני" על שם מקומו, ושמעון בן ננס, המוזכר רק על שם אביו: "בן ננס".

לאור זאת, הציע ה"מחזור ויטרי" סיבה נוספת לכינויים של חכמים אלו שלא בשם הפרטי – כדי למנוע מאנשים להתבלבל בין חכם לחכם ולהחליף אותם זה בזה בגלל השם שמעון המשותף לכולם.

ב. תלמידים – אבל גדולים

אכן, אף שלא הגיעו בן זומא ובן עזאי להסמכה לרבנות, גדולתם וחשיבותם הייתה רבה.

המשנה הפותחת את מסכת הוריות אומרת שאם הורו בית דין לעבור על אחת מכל המצוות האמורות בתורה, והלך היחיד ועשה בשוגג על פיהם – פטור, שהרי הסתמך על בית הדין, והם שהטעוהו.

אולם, אם אחד מבית הדין ידע שבית הדין טעה ובכל זאת פעל על פי הוראתם המוטעית – חייב, שהרי הוא אינו יכול להשתמט ולומר שתלה מעשיו בבית הדין, כי הרי ידע בעצמו שההלכה אינה עימם, והיה לו להימנע מכך.

המשנה מוסיפה שלא רק אחד מחברי בית הדין חייב אם ידע שבית הדין טועה ובכל זאת פעל על פסיקתם המוטעית, אלא אפילו תלמיד הראוי להוראה שידע ועשה כן – חייב, כי גם הוא יודע את ההלכה ויכול להורות.

בגמרא מובאת דוגמה לתלמיד ברמה כזאת, תלמיד שאומנם לא הוסמך ואינו חלק מבית הדין, ובכל זאת ראוי להוראה: "כגון שמעון בן עזאי ושמעון בן זומא". הרי לנו ששני חכמים אלו היו ראויים להוראה, אף שלא זכו להיסמך לרבנות בגלל מותם בגיל צעיר.

הגמרא מלמדת שאדם האומר לאישה שהוא מקדש אותה על מנת שהוא תלמיד – כלומר, רק בתנאי שהוא נחשב לתלמיד-חכם – קידושין קידושין רק אם באמת הגיע לדרגה שנחשב לתלמיד-חכם. אכן, הגמרא (קידושין מט, ב) מסייגת שאין צורך שייחשב לתלמיד-חכם גדול, אלא די שיהיה מסוגל לענות לכל שאלה ששואלים אותו בלימודו בכל מקום.

כדי להדגיש שאין צורך להיות תלמיד־חכם גדול כדי להיחשב ל"תלמיד" לעניין זה, הגמרא מביאה דוגמאות: "אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא" – כלומר, אין צורך שיהיה גדול כל כך כמו שני החכמים הללו שלא זכו להיסמך להוראה (רש"י), שכן, שני חכמים אלו כבר יצאו מגדר תלמידים והיו ראויים להוראה, אך מפאת מותם בגיל צעיר לא זכו להיסמך.

ג. גדולתו

בפרק האחרון במסכת ברכות, הגמרא עוסקת בהרחבה בפתרון חלומות. ישנם דברים סמליים שאדם רואה בחלומו הבאים לרמז לו רמיזות הקשורות לסמליות הייחודית שלהם. למשל (ברכות נו, ב): "הרואה חמור בחלום – יצפה לישועה, שנאמר (זכריה ט, ט): 'הֲנָה מְלַכְךָ יְבוֹא לְךָ, צִדִּיק וְנוֹשֵׁעַ הוּא, עֲנִי וְרֹכֵב עַל חֲמוֹר'".

לא רק חפצים דוממים ובעלי חיים יכולים לרמז לאדם דברים בחלומו, אלא גם דמויות אנושיות מוכרות. למשל, הרואה את ישמעאל בן אברהם בחלומו – תפילתו נשמעת, כשם שתפילת ישמעאל נשמעה במרום.

בין היתר, הגמרא (ברכות נו, ב) מביאה גם שלושה תלמידי חכמים ידועים: "הרואה בן עזאי בחלום – יצפה לחסידות, **בן זומא** – יצפה לחכמה, 'אחר' (-אלישע בן אבויה) – ידאג מן הפורענות". בן זומא מסמל אפוא חוכמה, שכן, החוכמה היא ייחודו ועיקר מעלתו.

מימרה מוכרת מבן זומא התקבעה לדורות בהגדה של פסח, במשנה (ברכות א, ה) המצוטטת בקשר להזכרת יציאת מצרים בלילות:

מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה **בן זומא**, שנאמר (דברים טז, ג): "לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ": "יְמֵי חַיֶּיךָ" – הימים, "כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" – הלילות.

וחכמים אומרים: "יְמֵי חַיֶּיךָ" – העולם הזה, "כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" – להביא לימות המשיח.

בן זומא חידש, בדורשו את הפסוק המדבר בזיכרון יציאת מצרים, שאת יציאת מצרים צריך להזכיר אפילו בלילות, והדרך שנבחרה להזכיר את יציאת מצרים בקריאת פרשת ציצית, הפרשייה השלישית מפרשיות קריאת שמע, שבה נאמר (במדבר טו, לח-מא):

דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם - וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית... אָנִי ד'
אֲלֵהֶיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְהִיזוֹת לָכֶם
לְאֱלֹהִים, אָנִי ד' אֲלֵהֶיכֶם.

אף שמצות ציצית אינה נוהגת בלילה, בכל זאת יש לקרוא את פרשייתה גם בלילה מפני שמוזכרת בה יציאת מצרים.

למרות דעת החכמים, הוכרע העניין כבן זומא, ודבר זה בוודאי מעיד על גדולתו של חכם משנתנו.

ד. הכניסה לפרדס

בן זומא היה תלמיד חכם עצום בצד הנגלה של התורה, אך לא רק בכך הסתכמה גדולתו. הגמרא (חגיגה יד, ב) מספרת שארבעה חכמים "נכנסו בפרדס", כלומר, "נכנסו לפרדס החכמה, והיא חכמת אלהות" (חידושי אגדות למהרש"א, שם), ואלו הם: בן עזאי, בן זומא, "אחר" ורבי עקיבא.

אכן, מכל הארבעה, רק רבי עקיבא הצליח לעכל את החוכמה הזאת בשלמותה – ולצאת ממנה בשלום, אך שלושת החכמים האחרים הציצו ונפגעו: "בן עזאי הציץ ומת... בן זומא הציץ ונפגע... 'אחר' קיצץ בנטיעות (-כלומר, כפר)".

המהרש"א (שם) מסביר שבן זומא "לא היה שלם במעלות וביישוב הדעת כבן עזאי, ומתוך שהציץ גם הוא באור בהיר יותר ממה שהיתה דעתו סובלת – נתבלבלו אצלו הדברים, ונטרפה דעתו כאדם נפגע שאינו משיג הדברים על בורין".

בהמשך הגמרא (טו, א) מובא מעשה ברבי יהושע, מגדולי חכמי ישראל באותה עת, שעמד על גב מעלה בהר הבית. גם בן זומא נמצא באותו מקום, והיה ראוי שיעמוד לכבודו של רבי יהושע. אך בן זומא היה שקוע

במחשבות עמוקות ולא שם לב לרבי יהושע ולא עמד לפניו. רבי יהושע הבחין במצוקתו המחשבתית של בן זומא ושאלו: "מאין ולאין בן זומא?", כלומר, "מאין תבא ואן (-אנה) לבך טרוד?" (רש"י).

ענה לו בן זומא: "צופה הייתי בין מים העליונים למים התחתונים, ואין בין זה לזה אלא שלוש אצבעות בלבד!".

בעקבות דבריו, אמר רבי יהושע לתלמידיו מאוחר יותר: "עדיין בן זומא מבחוץ". בתוספתא (חגיגה ב, ו) הנוסח הוא: "כבר בן זומא מבחוץ", ובמדרש (בראשית רבה ב, ד): "הלך לו בן זומא". כלומר, בן זומא כבר התבלבל והלכה דעתו. סודות התורה העמוקים שפגש בבלו את דעתו, הם היו יותר מדי אפילו בשבילו, חרף גדולתו וחוכמתו הרבה. התוספתא שם מסיימת ש"לא היו ימים מועטים עד שנסתלק בן זומא". ייתכן כי זו הסיבה שלא זכה בן זומא להאריך ימים ונפטר בצעירותו.

ה. הסתכלותו החיובית על המציאות

בגמרא במסכת ברכות (נח, א) מובאות כמה מימרות מבן זומא. מסופר עליו שם, שכשראה המונים מעם ישראל על גב מעלה בהר הבית, אמר: "ברוך חכם הרזים, וברוך שברא כל אלו לשמשני!". ועוד מובא שם בשמו:

כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול: חרש וזרע וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה – ואחר כך אכל, ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקנין לפני!

וכמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא בגד ללבוש: גזז וליבן ונפץ וטוה וארג – ואחר כך מצא בגד ללבוש, ואני משכים ומוצא כל אלה מתוקנים לפני!

כל אומות שוקדות ובאות לפתח ביתי, ואני משכים ומוצא כל אלו לפני!

מדברים אלו עולה ההסתכלות החיובית של בן זומא על העולם, העין הטובה שלו, ההודאה לד' על מה שיש לו. ד' הוא חכם הרזים, ואף שישנם המוני אנשים בעולם ולכל אחד דעה משלו ואישיות משלו, ד' צופה לרזיהם ויודע מה שבליבם (עפ"י רש"י). ובזכות הריבוי האנושי

והייחוד של כל פרט ופרט, העולם כולו מתעשר ומתגוון ובזכות כך ישנם הרבה עמלים, כל אחד בתחומו, שביחד מביאים לעולם מזון וביגוד ושאר צורכי האדם בשלמות – מה שלא היה לאדם הראשון שהיה לבדו בעולם והיה צריך לעשות הכול לבדו במאמצים רבים. איזו הסתכלות חיובית על העולם ועל בני האדם!

דברים אלו מובנים מאליהם כל כך עד שאיננו מבחינים בהם! אך בן זומא, בעין הטובה שלו, שם לב גם לכך ואף הדגיש זאת כדי להודות לבורא על כל אלו.

עינו הטובה של בן זומא באה לידי ביטוי בעוד מאמר המובא בשמו בגמרא שם:

אורח טוב, מהו אומר? – "כמה טרחות טרח בעל הבית בשבילי! כמה בשר הביא לפני! כמה יין הביא לפני! כמה גלוסקאות (-עוגות) הביא לפני! וכל מה שטרח – לא טרח אלא בשבילי!"

אבל אורח רע, מהו אומר? – "מה טורח טרח בעל הבית זה! פת אחת אכלתי, חתיכה אחת אכלתי, כוס אחד שתיתי, כל טורח שטרח בעל הבית זה – לא טרח אלא בשביל אשתו ובניו!"

על אורח טוב, מהו אומר? – "זְכֹר כִּי תִשְׁגִּיא פְּעָלוֹ אֲשֶׁר שִׁדְּרוּ אֲנָשִׁים" (איוב לו, כד).

על אורח רע כתיב (שם לז, כד): "לִכֵּן יִרְאוּהוּ אֲנָשִׁים, לֹא יִרְאֶה כָּל חֲכָמֵי לֵב".

הסתכלות חיובית. אדם אירח אותך, דאג לך – הבט על כך בחיוב, שבח אותו על מעשיו. למה להסתכל בצורה שלילית, למה לפרש את המציאות לשלילה כשאפשר לראותה בטוב?! דברים רבים תלויים בהסתכלות האדם, בדרך שהוא בוחר לפרש את המציאות שלפניו.

כך הייתה דרכו של בן זומא, והדברים באים לידי ביטוי גם במשנתנו. בן זומא פותח את עינינו להכיר מיהו החכם האמיתי, מיהו הגיבור האמיתי, מיהו העשיר האמיתי ומיהו המכובד האמיתי – וכל אלו בדינו.

ו. כאילו היום קיבלתיה מסיני

המשנה (סוטה ט, טו) אומרת: "משמת בן זומא – בטלו הדרשנים". כלומר, בן זומא היה דרשן מומחה, מהגדולים ביותר בתחום זה, והיה בקי בדרישת טעמי המקראות (עפ"י פירוש הר"ב, שם).

כבר ראינו דוגמה אחת לכוחו בדרשות, בדרשתו בעניין הזכרת יציאת מצרים בלילות. גם את ארבעת הדברים שהוא מביא במשנתנו הוא דורש מהפסוקים. נציין דרשה נוספת ממנו המובאת במדרש.

התורה (שמות יט, א) מספרת על בואם של ישראל להר סיני:

בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי לְצֵאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם, בַּיּוֹם הַזֶּה בָּאוּ מִדְבַר סִינִי.

הפסוק פותח בתאריך כללי של הגעת ישראל למדבר סיני: "בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי", ובהמשך הוא אומר: "בַּיּוֹם הַזֶּה בָּאוּ מִדְבַר סִינִי". לכאורה המילים "ביום הזה" מיותרות, שכן, די לפסוק לומר שבחודש השלישי באו מדבר סיני, או שלכל היותר יחזור ויאמר: "ביום ההוא באו מדבר סיני!"

במדרש תנחומא (בובר, יתרו, ז) מובאת דרשת בן זומא לפסוק, וממנה עולה ערך חשוב בנוגע לגישה הראויה ללימוד התורה:

"ביום ההוא" – אין כתיב כאן, אלא: "ביום הזה" – כאילו ביום הזה באו מדבר סיני, כל יום שאתה עוסק בתורה, הווי אומר כאילו ביום הזה קיבלתיה מסיני!

ואומר (דברים כו, טז): "הַיּוֹם הַזֶּה ד' אֶל־לִהְיֶךָ מִצְוֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת הַחֻקִּים הָאֵלֶּה וְאֶת הַמִּשְׁפָּטִים, וְשִׁמְרָתָּ וְעָשִׂיתָ אוֹתָם בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ".

בן זומא מלמדנו, באמצעות דרישת הפסוק, כיצד צריכה התורה להיתפס אצל לומדה. כשאדם עוסק בתורה, עליו להרגיש כאילו "ביום הזה" ממש קיבלה מסיני! אין להסתכל על התורה בריחוק, כאילו היא דבר מיושן, ארכאי וחסר חיוניות, דבר שניתן "ביום ההוא" שישאל באו מדבר סיני. לימוד התורה צריך להתחדש כל הזמן ולהיות מלא חיוניות.

פרק ד – משנה א (א)

את התורה צריך ללמוד מתוך אהבה ותשוקה לדבר ד', כמו שמרגישים כשמקבלים מתנה חדשה – התרגשות ושמחה, סקרנות ועניין¹.

את העיקרון החשוב הזה מלמדנו חכם משנתנו בדורשו מילה אחת בתורה!

1. הרחבה בעניין זה ראה בשיעור למשנה ד(ב) בפרק א.

משנה א (ב)

חוכמה וגבורה, עושר וכבוד

בן זומא אומר:

איזהו חכם? – הלומד מכל אדם, שנאמר (תהילים קיט, ט): "מכל מלמדי השכלתי".

איזהו גבור? – הכובש את יצרו, שנאמר (משלי טז, לב): "טוב ארך אפים מגבור ומשל ברוחו מלכד עיר".

איזהו עשיר? – השמח בחלקו, שנאמר (תהילים קכח, ט): "יגיע כפיך כי תאכל – אשריך וטוב לך": "אשריך" – בעולם הזה, "וטוב לך" – לעולם הבא.

איזהו מכבד? – המכבד את הבריות, שנאמר (ש"א ב, ל): "כי מכבדי אכבד, ובזי יקלו".

א. ההכרח בעמל

בן זומא מברר במשנתנו ארבע מידות: חוכמה, גבורה, עושר וכבוד. בבירוריו אלו הוא מפתיענו ומגלה לנו שהתפיסה המקובלת של המידות הללו איננה מדויקת ואולי אפילו הפוכה מהתפיסה האמיתית והעמוקה שלהן!

אם נשאל אדם ממוצע איזהו חכם, בוודאי יענה שחכם הוא מי שלמד הרבה ויודע הרבה.

אם נשאל אותו איזהו גיבור, מן הסתם יענה שגיבור הוא אדם בעל כוח ושרירים חזקים המסוגל לגבור על יריביו בכוח גופו.

וכשנשאל אותו איזהו עשיר, יענה בלי להתבלבל שעשיר הוא אדם שיש לו נכסים רבים ובאפשרותו לקנות לעצמו כל שירצה.

ואם נשאל אותו, לסיום, איזהו מכובד, בוודאי יענה שמכובד הוא אדם שאנשים מכבדים אותו, ניגשים אליו בכובד ראש ורודפים אחר קרבתו. כאמור, בן זומא מלמדנו שיש לתפוס את המידות הללו אחרת לגמרי. אך לפני שניגש לבירור הפרטי של כל אחת ואחת מן המידות הללו, יש לעמוד על נקודה אחת המשותפת לכולן – כדי להשיג את המידות הללו, האדם נדרש לעמל ומאמצים. מידות אלו אינן באות לאדם חנם, אלא כפי השקעתו למענם – כך יזכה בהן.

ובאמת, עיקרון זה נכון תמיד, בין שנתפוס את המידות הללו באמיתיותן כבן זומא, ובין שנתפוס אותן בתפיסה המקובלת המצומצמת. כדי להשיג דברים בחיים, אדם נדרש להתאמץ ולעמול.

ראשית נראה את העיקרון הזה בארבע המידות הללו לפי תפיסתן המצומצמת:

נניח שחכם הוא באמת אדם בעל ידע רב – מניין לו כל הידע הזה? האם נולד כך? האם מן השמיים העניקו לו את כל הידיעות האצורות בראשו? – ודאי שלא! אדם זה עמל רבות, לילות כימים, כדי לרכוש את כל הידע הזה. הוא ישב והשקיע שעות מזמנו בקריאה ועיון, בשינון ומחקר, וכך הלך והתרחב מאגר הידע שבראשו. חוכמה דורשת מאמצים רבים, היא אינה באה מעצמה¹.

כן הדבר בגיבור. אפילו לפי ההבנה המקובלת שגיבור הוא אדם בעל כוח ושרירים – מהו מקור כוחו? כמה אנשים יש כמו שמשון, שמקור כוחם אֵלֹהִי? אדם ממוצע המבקש להיות חזק ובעל כוח צריך להתעמל שעות במשך שנים כדי להתחזק. עליו לשמור על תזונה מתאימה, לרוץ למרחקים ולהרים משקולות... עליו לרתום לשם כך את כוח הרצון שלו ולהביא את עצמו עד קצה גבול היכולת. גבורה של כוח דורשת אפוא עמל רב, היא אינה באה בקלות.

1. כאן אין הכוונה לתבונה, שהיא יכולת לימוד והבנה, שהבסיס שלה דווקא כן מולד. עוד בעניין ההבדלים בין המושגים הקשורים לשכל האדם, ראה בשיעור למשנה יז(ג) בפרק ג, בעיקר באותיות ד-ה.

גם עושר של שליטה בנכסים דורש מהאדם עבודה קשה, התעסקות בלי סוף בנכסיו וברכוש, ברכישה ומכירה, בהשקעה ולקיחת סיכונים... לא סתם אמר שלמה, שהיה מגדולי העשירים בעולם²: "וְהַשָּׁבַע לְעֵשִׂיר אֵינָנוּ מְנִיחַ לוֹ לְיִשְׁרָאֵל" (קהלת ה, יא), וכן נאמר במסכתנו (אבות ב, ז): "מרבה נכסים מרבה דאגה".

והמכובד שהבריות מכבדות אותו, ברור שהכבוד אינו בא לו סתם כך. אנשים מכבדים אותו מסיבות כלשהן, תהיינה אשר תהיינה, והוא בוודאי עמל קשה ועשה מאמצים כבירים כדי להגיע למעמד כזה שאנשים מכבדים ומעריכים אותו.

יוצא אפוא, שאף אם נתפוס את ארבע המידות הללו רק בתפיסתן הפשוטה, עדיין נגלה שהאדם צריך עמל רב כדי לרוכשן.

אכן, בן זומא הוא איש אמת ואינו מסתפק בהבנה רגילה של המידות הללו, אלא יורד לעומקם של דברים ומציע לנו תפיסה עמוקה יותר של כל אחת ואחת מן המידות הללו, כפי שנראה.

ב. איזהו חכם?

המידה הראשונה במשנה היא החוכמה: "איזהו חכם? – הלומד מכל אדם". את המידה הזאת לומד בן זומא ממזמור קיט בתהילים, העוסק כולו בתורה, מפסוק צט: "מִכָּל מְלַמְּדֵי הַשִּׁפְלֹתַי – כִּי עֲדֹתֶיךָ שִׁיחָה לִּי".

מיהו אפוא החכם? – מי שיודע להעריך את החוכמה, מי שמכבד אותה. חכם אמיתי אינו אדם בעל מנת משכל גבוהה או אחד שהצליח לרכוש ידיעות רבות במהלך חייו. חכם הוא מי שיודע מה ערכה האמיתית של החוכמה ורודף אחריה.

כך מוסבר בפירוש רש"י למשנה: "הלומד מכל אדם" – ואפילו שאינו גדול ממנו בחכמה, הולך ולומד ודוחק ונכנס בכל מקום שהם בני תורה ואינו מתבייש". מי שבאמת אוהב חוכמה אינו מרשה לעצמו לעשות חישובים של כבוד ומעמד, הוא מחפש את החוכמה בכל מקום שאפשר, אפילו אצל כאלה שפחותים ממנו בחוכמתם ובמעלתם, שכן, גם אצלם יוכל למצוא ידיעות והבנות הייחודיות להם.

2. "וַיַּגְדֵּל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה מִכָּל מְלָכֵי הָאָרֶץ לְעֵשֶׂר וּלְחֻכְמָה" (מ"א י, כג).

וכן פירש הר"ב: "שכיון שאיננו חס על כבודו, ולומד מן הקטנים – ניכרים הדברים שחכמתו הוא לשם שמים ולא להתייר ולהתפאר בה". אדם המוכן למחול על כבודו וללמוד מן הקטנים ממנו, סימן הוא שחכמתו באמת לשם שמיים ולא להתכבד בה, שהרי מוכן לוותר על כבודו למענה.

משום כך הביא בן זומא את הפסוק בתהילים: "מִכָּל מְלַמְּדֵי הַשָּׁפְלִי – פִּי עֲדוּתֶיךָ שִׁיחָה לִּי", כלומר: "הייתי לומד תורה מכל מלמד, ואפילו מן הקטנים ממני, ולא הייתי חושש לכבודי – כי עדותיך שיחה לי, שכל כוונתי היתה לשמים בלבד!" (הר"ב).

האלשיך, בפירושו לפסוק במשלי, מדייק ומסביר איך האהבה לתורה ולנותנה מתבטאת במי שמוכן ללמוד מכל מלמדיה, אפילו מהקטנים ממנו: "מכל מלמדי השכלתי – גם בהיות מהם בלתי ראויים או קטנים מערכי, כי לא הייתי מעלה על לבי שהמלמד היה המסיח עמי, כי אם כאילו עדותיך שהיו מלמדים – היא עצמה היתה מדברת עמי ולא הם!".

אדם האוהב את החוכמה, את התורה, איננו רואה את האדם המלמד אותו, אלא רק את התורה שהוא מוסר לו. התורה היא שמדברת אליו, אולי כרגע היא נובעת מתוך כלי קטן ופחות-ערך, אך התורה עצמה הרי גדולה ומרוממת – ומה בכך שהיא מועברת אליו כרגע דרך צינור קטן?! וכי אדם יתנגד לקחת יהלומים יקרים אם יהיו מונחים לפניו בתוך שקית פשוטה וזולה?! התורה היא החשובה!

ג. איזהו גיבור?

הגיבורה היא המידה השנייה שבן זומא מברר במשנתנו: "איזהו גיבור? – הכובש את יצרו". הפסוק המלמד רעיון זה לקוח מספר משלי (טז, לב): "טוֹב אֶרֶךְ אַפַּיִם – מִגִּבּוֹר, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ – מִלְכֵד עִיר".

שלמה המלך מלמדנו במשלי שהגיבור האמיתי איננו מי שמסוגל לרתום את כוחותיו החומריים להכנעת אויביו וללכידת עירם – אלא מי שמסוגל לרתום את כוחותיו הנפשיים לכיבוש יצרו הפנימי! ההתמודדות הפנימית של האדם עם עצמו קשה פי כמה וכמה מהתמודדותו עם גורמים חיצוניים.

בספר הכוזרי (ג, ב-ה) רבי יהודה הלוי מתאר את דמותו של ה"חסיד"
לפי תפיסת היהדות. הוא עושה זאת באמצעות משל משליט של מדינה:

החסיד הוא האיש המפקד על מדינתו, הנותן לכל יושביה את
לחם חקם ומספק להם כל צרכם במדה נכונה, והוא נוהג
בכולם בצדק, לא יעשוק איש מהם ולא יתן לאיש יותר ממנתו
הראויה לו.

זהו המשל. רבי יהודה הלוי ממשיך ומסביר איך הדבר בא לידי ביטוי
בנמשל, באמצעות הפסוק ממשלי:

החסיד – הוא הוא המושל! שהרי כל חושיו וכחותיו הנפשיים
והגופניים סרים אל משמעתו, והוא מנהיג אותם הנהגה מדינית
ממש, כמה שנאמר: "וּמְשִׁל בְּרוּחוֹ מְלִכְד עִיר". והוא האיש
הראוי לשלוט, כי אילו עמד בראש מדינה, היה נוהג בה בצדק
כשם שנהג מנהג צדק בגופו ובנפשו.

גבורה אמיתית היא היכולת למשול ברוחך, לשלוט בעצמך, בכוחותיך
המרוובים, המגוונים והסותרים לפעמים, ולתת לכל אחד מהם את
המקום המתאים לו. הגיבור האמיתי אינו מחניק כוחות־נפש הדורשים
ביטוי, אלא מאזן אותם ומוצא את הדרך לתת לכל אחד מהם להתבטא
בצורה נכונה, מדויקת וחיובית.

גבורה באה מלשון התגברות, והגיבור האמיתי הוא אפוא מי שמסוגל
להתגבר ולכבוש את יצרו³.

ד. איזהו עשיר?

העושר הוא המידה השלישית במשנתנו: "איזהו עשיר? – השמח
בחלקו". מידה זו נלמדת מהפסוק בתהילים (קכח, ב): "יְגִיעַ כַּפְּיךָ פִּי
תֹאכַל – אֲשֶׁרֶיךָ וְטוֹב לְךָ" – "אשריך בעולם הזה, וטוב לך לעולם הבא".

אדם האוכל מיגיע כפיו ושמח בכך ואינו מסתכל תמיד למה שאין
בידו, אלא טוב לו במה שיש שלו – הוא העשיר האמיתי, אף אם אין לו
בחשבון הבנק הון רב ואף אם ביתו קצת צר וצפוף...

3. הרחבה בעניין זה ראה בשיעור האחרון למשנתנו.

ואם לא נאמר כך – מי אפוא כן יכול להיקרא עשיר? האם מי שיש לו מיליון שקלים? או אולי מיליון דולרים? והרי יש עשירים גדולים ממנו עשרות מונים! יש כאלה שהונם מסתכם במיליארדים רבים! האם עוד מיליארד לכאן או לשם משנה משהו?

האם עוד רכב בחנייה מוסיף משהו לתחושת העושר שלך? הרי טבעו של האדם שכשיש לו מנה – רוצה מאתיים, וכשיש לו מאתיים – רוצה ארבע מאות! וכבר אמר שלמה (קהלת ה, ט): "אֲהַב כֶּסֶף – לֹא יִשְׁבַּע כֶּסֶף" – לא משנה כמה כסף יהיה לאדם, תמיד ירצה עוד, תמיד לא ירגיש שזה מספק אותו, וכבר אמרו חז"ל (קהלת רבה א, יג): "אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו".

אדם יכול להיות בעל ממון רב ואף על פי כן לחוש עצב ודאגה תמידיים וכל חייו רק ישבע מרורים כי כל זה לא יספק אותו. ואולם, השכן הגר לידו, המשתכר בקושי למחייתו, חי חיים שמחים ושלווים, טוב לו במה שיש לו ואינו חולם ומצפה ליותר מזה – מיהו אפוא העשיר האמיתי?

בן זומא מלמדנו כי העשיר האמיתי הוא השמח בחלקו, זוהי עשירות עצמית, פנימית, השייכת לאדם באופן עצמי, כפי שאמר יעקב לעשו אחיו: "יֵשׁ לִי כֹל!" (בראשית לג, יא). בניגוד לעושר החיצוני, העלולה להיעלם כולה ברגע אחד, העשירות הפנימית נשארת בלב האדם גם אם פרנסתו תקרוס, חלילה.

בפירוש רש"י למשנה מוסברת דרשת בן זומא לפסוק: "אשריך בעולם הזה" – שלא תצטרך לבריות; ו'לעולם הבא' – דמתוך שהוא נהנה מיגיעו לא בא לידי גזל, ונוחל שני עולמות". כך יוצא שבעל העושר הפנימי מאושר הן בעולם הזה הן בעולם הבא!

ה. איזהו מכובד?

הכבוד הוא המידה הרביעית והאחרונה שבן זומא מסביר במשנתנו: "איזהו מכובד? – המכבד את הבריות". ללימוד מידה זו הוא משתמש בדברי הקדוש ברוך הוא עצמו לעלי הכוהן: "כִּי מְכַבְּדִי אֶכְבֵּד, וּבְזִי יִקְלוּ" (ש"א ב, ל).

לכאורה יש פה מעין פרדוקס, סתירה פנימית: איזהו מכובד? –
המכבד! והלוא אנו מחפשים את המכובד, את מי שאנשים מכבדים! –
לא את מי שמכבד אחרים!

גם כשנסתכל על המציאות נראה שבדרך כלל אנשים אינם ממהרים
לכבד אחרים, אלא רודפים אחר הכבוד שיכבדו אותם אחרים – ואפילו
אם זה רק כבוד מדומה!

מסופר על אחד שהלך לבקר את חברו, שהיה ראש הקהל באחת
העיירות. כשהגיע לעיירה, החל לחפש ולשאול על מקום משכנו של
חברו. אך מה רבה הייתה הפתעתו כששאל את הראשון שפגש בדרכו,
והלה השיב: "את המנוול הזה אתה מחפש?!", וכשפנה אל השני גברה
תמיהתו נוכח התגובה: "את הבזוי הזה אתה מחפש?! לך לכיוון
ההוא...!", ומעין זה שמע מעוד ועוד תושבים. בסופו של דבר מצא את
בית חברו והתארח אצלו כמה ימים. בעת שנפרדו, משך האיש הצידה
את חברו ראש הקהל ושאלו בלחש: "תגיד לי, חברי, למה לך כל הצרות
והבעיות האלה? תראה כמה אתה משקיע לטובת הציבור, ואילו הם,
כפויי טובה, בזים לך...". בשומעו זאת, נרתע ראש הקהל לאחור וענה
בפליאה: "מה?! וכבוד אינו כלום בעיניך?!".

אנשים רודפים אחר הכבוד, ואפילו יהיה זה כבוד מדומה, העיקר
שאחרים יראו כלפיהם ביטויי כבוד. ואם כן, כיצד בן זומא אומר
שהמכובד האמיתי הוא דווקא מי שנותן כבוד לאחרים!?

ובכלל, איך לומד בן זומא שהמכבד את הבריות הוא המכובד האמיתי
מהפסוק "כִּי מְכַבְּדֵי אֶכְבֵּד וּבְזֵי יִקְלָו"? הלוא מפסוק זה עולה שהמכובד
האמיתי הוא מי שמכבד את ד'! – מניין הכניס בן זומא את הבריות
לעניין זה!?

אלא, הדברים בנויים על ההבנה העמוקה שכבוד הבריות הוא הוא
כבוד ד'!

הכתוב אומר (בראשית ט, ו): "שִׁפְךָ דַם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָךְ – כִּי
בְּצַלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם". האדם נברא בצלם א-לוהים, יש בו
נשמה א-לוהית, ניצוץ מהא-לוהות, ומשום כך, הפגיעה באדם כמוה
כפגיעה בא-לוהים!

במקרה נדיר, שבית דין נאלץ להוציא להורג אדם מישראל בעקבות חטאיו החמורים, יש לפעמים מצוה לתלותו על העץ אחר מותו. אולם, התורה אוסרת להלין את נבלתו על העץ ומצווה להחיש את קבורתו עוד באותו יום, ולמעשה, היו משאירים אותו תלוי על העץ רגעים ספורים בלבד וממהרים לקבור אותו (סנהדרין מו, ב). התורה (דברים כא, כג) מנמקת את ציוויה לקצר את זמן תלייתו: "כִּי קָלַלְתָּ אֶל־הַיָּם תָּלוּי". מסביר רש"י על פי חז"ל:

זלזלו של מלך הוא, שאדם עשוי בדמות דיוקנו, וישראל הם בניו. משל לשני אחים תאומים שהיו דומין זה לזה, אחד נעשה מלך, ואחד נתפס ללסטיות ונתלה, כל הרואה אותו אומר: "המלך תלוי!".

אדם נברא בצלם א־לוהים, מפעמת בו נשמת א־לוהים – ומשום כך אין להשאירו תלוי כדי שלא לבזות את צלם הא־לוהים שבו, שלא לפגוע בכבוד ד'.

המכובד האמיתי הוא באמת מי שמכבד את ד', כפי שאמר הקדוש ברוך הוא עצמו: "כִּי מְכַבְּדִי אֶכְבֵּד, וּבְזִי יִקְלוּ". אכן, חלק משמעותי מכבוד ד' הוא כבוד בריותיו, ועל כן המכבד את הבריות הוא המכובד האמיתי – ולא מי שמצפה לכבוד מאחרים.

ו. המאמץ להפנמת המידות באמיתיותן

כאמור בתחילת הדברים, כל ארבע המידות שבמשנתנו אינן מולדות, ודאי שלא על פי תפיסתן המקובלת, אך גם לא על פי תפיסתן האמיתית:

כדי להגיע לאהבת החוכמה, האדם נדרש ללימוד ועיון, להפנמת ערך התורה בליבו. ואין מדובר בדבר קל, לימוד סתם אינו מספיק לכך, נדרשת עבודה ארוכה ומעמיקה של הפנמת העיקרון הזה.

כמו כן, כדי לכבוש את היצר ולשלוט בכוחות הנפש נדרשת כמובן עבודה נפשית מאומצת וקשה. אין צורך להכביר במילים, כל אדם יודע היטב כמה מאמצים נדרשים ממנו לכיבוש יצרו.

כדי להתגבר על ההשתוקקות הטבעית של האדם לכל מה שאין לו ולהגיע לשמחה בחלקו, על האדם לעבור תהליך נפשי ארוך ומעמיק, שכן, העולם כולו זועק את ההיפך הגמור, הנפש האנושית מושכת אותנו להסתכלות אחרת, לרדיפת ממון ונכסים.

וכמובן, כדי להכיר את הערך האמיתי של הבריות, להפנים אותו ולחיות על פיו, יש צורך בלימוד ועיון, בהתרגלות ארוכה ומתמשכת. הנשמה האלוהית שבאדם אינה נגלית כלפי חוץ, אלא רק הצד החומרי של האדם, ואת הצד הזה קשה לכבד ולהעריך, ואפשר בקלות להימשך אחר הצדדים החומריים והנמוכים של האדם.

האדם נדרש אפוא להתאמץ ולעמול לשם קניית מידות אלו באמיתיותן – לא פחות, ואולי אף יותר, מהמאמצים שעליו להשקיע ברכישת המידות הללו בתפיסה המקובלת המצומצמת שלהן.

ז. במה יתהלל המתהלל?

למדנו אפוא מדברי בן זומא מהם החוכמה, הגבורה, העושר והכבוד האמיתיים שראוי לאדם להתהלל בהם, בניגוד למקבילותיהם המצומצמות.

והינה, בנבואת ירמיהו נראה כי אין להתהלל במידות הללו כלל – אפילו אם נתפוס אותן כבן זומא, שכן אמר ירמיהו בשם ד' (ירמיהו ט, כב-כג):

כֹּה אָמַר ד':

אֵל יִתְהַלֵּל חָכְם בְּחֻכְמָתוֹ,

וְאֵל יִתְהַלֵּל הַגִּבּוֹר בְּגִבּוֹרָתוֹ,

אֵל יִתְהַלֵּל עֹשֵׂי עֲשָׂו,

כִּי אִם בְּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל – הַשֵּׁפֶל וְיִדְעֵ אֹתִי, כִּי אֲנִי ד',

עֹשֵׂה חֶסֶד, מְשַׁפֵּט וְצֹדֵקָה בְּאֶרֶץ – כִּי בְּאֵלֶּה חֲפָצְתִּי, נְאֻם ד'.

הנביא, בשם ד', מעמיד לפני האדם את שאיפת השאיפות, את הדבר היחיד שיש להתהלל בו: "השֵׁפֶל וְיִדְעֵ אֹתִי, כִּי אֲנִי ד'". החוכמה, הגבורה והעושר, לעומת זאת, אינם דברים הראויים להתהלל בהם!

אכן, חוכמה, גבורה ועושר כפי התפיסה המקובלת באמת אינם דברים הראויים להתהלל בהם, אך הרי מידות אלו באמיתיותן בוודאי גדולות וחשובות! ומדוע שלא יתהלל בהן האדם?! מדוע אפוא לא הזכירן ד' מדוע ביטל במחי יד את המידות הללו ולא הביא במקומן מידות אחרות ראויות! לפי דבר ד' כאן, רק: "הַשֵּׁפֶל וַיִּדְעַ אֹתִי" הוא הדבר שראוי להתהלל בו – ולא שום דבר אחר!

אכן, כשנבין מהי באמת השכלת ד' וידיעתו נגלה שאין כל סתירה בין דברי המשנה לדבר ד' בפי הנביא.

מהי משמעות ידיעת ד' והשכלתו? כביכול, היינו חושבים שמדובר בהשכלה פילוסופית-מופשטת של הבורא, בעיון ומחקר בדבר מציאות האל ודרך הנהגתו את עולמו.

הרמב"ם ידוע בסגנון המחשבת-פילוסופי שלו ועד כמה העריך את ההשכלה והידיעה המופשטת וכמה השקיע בעולם העיון המחשבתי של היהדות. והינה, בסוף ספרו "מורה הנבוכים" (ג, נד), העוסק רבות בפילוסופיה ובמחשבת האמונה, הוא בא ומסביר את דברי הנביא.

כדי להסביר מהי באמת השכלת ד' וידיעתו, הוא מפנה אותנו לסוף דברי הנביא בשם ד':

פִּי אִם בָּזֵאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל – הַשֵּׁפֶל וַיִּדְעַ אֹתִי, פִּי אֲנִי ד' –
עֲשֵׂה חֶסֶד מְשֹׁפֵט וְצַדִּיקָה בְּאָרֶץ – פִּי בְּאֵלֶּה חֲפִצְתִּי, נְאֻם ד'.

המשמעות האמיתית של השכלת הבורא איננה בפן המופשט הפילוסופי-מחשבתי, כי אם דווקא בפן המעשי – הליכה בדרכי הבורא: עשיית חסד, משפט וצדקה בארץ, בעולם החומרי שלנו.

כך ד' עצמו מפרש את דבריו "הַשֵּׁפֶל וַיִּדְעַ אֹתִי", ומי אני? – "פִּי אֲנִי ד', עֲשֵׂה חֶסֶד מְשֹׁפֵט וְצַדִּיקָה בְּאָרֶץ". רצונך לדעת אותי? – התנהג כמוני! עשה חסד, משפט וצדקה בארץ!⁴

4. כן אומרים חז"ל (פסיקתא זוטרתא) על הפסוק (דברים יג, ה): "אֲחֵרֵי ד' אֲלֵהֶיכֶם תֵּלְכוּ... וְבוֹ תִדְבְּקוּן" – וכי אפשר ללכת אחר בורא עולם?! והלוא אש אוכלה הוא! אלא, אלו "דרכיו של הקדוש ברוך הוא: מה הוא רחום וחנון – אף אתה היה כן; מה הוא גומל חסדים – אף אתה כן; ארך אפים וקדוש – אף אתה כן". ובגמרא (סוטה יד, א) מובאות דוגמאות: "וכי אפשר

תכלית זו, של עשיית חסד, משפט וצדקה, יכולה להתקיים בשלמות רק מתוך חוכמה אמיתית, שמשמעותה חיבור אמיתי לתורת ד'; מתוך גבורה אמיתית של שליטה על היצרים; ומתוך עושר אמיתי של שמחת האדם בחלקו. כשאדם אזור בשלוש מידות אלו באמיתיותו, הוא מסיר מעליו את הבלי העולם הזה, המושכים אותו מטה, הרחק מידיעת ד'.

מתוך כך, האדם מתפנה למלא את רצון ד', לעשות טוב בארץ. ורצון זה בא לידי ביטוי, כמובן, במידה הרביעית שבמשנתנו: "איזהו מכובד – המכבד את הבריות". והיאך מכבד את הבריות? בעשותו איתם חסד, משפט וצדקה. בכך האדם מכבד את ד' – וממילא גם ראוי בעצמו לכבוד, ורשאי הוא להתהלל בכך!⁵

לו לאדם להלך אחר שכינה? והלא כבר נאמר (דברים ד, כד): 'פִּי ד' אֶלְהִיךָ אֵשׁ אֶכְלָה הוּא!' – אלא להלך אחר מדותיו של הקדוש ברוך הוא: מה הוא מלביש ערומים, דכתיב... – אף אתה הלבש ערומים; הקדוש ברוך הוא ביקר חולים, דכתיב... – אף אתה בקר חולים; הקדוש ברוך הוא ניחם אבלים, דכתיב... – אף אתה נחם אבלים; הקדוש ברוך הוא קבר מתים, דכתיב... – אף אתה קבור מתים".

5. עוד בעניין זה, ראה בספרי **לזמן הזה** (אדר, "ארבע פרשות – הַשְּׁכַל וְיָדַע אוֹתֵי").